
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Κατερίνα Συνοδινού, *Ευριπίδης. Εκάβη*, τ. 1: εισαγωγή - κείμενο - μετάφραση, σελ. 241· τ. 2: Σχόλια, σελ. 482, Αθήνα, Δαίδαλος - Ζαχαρόπουλος, 2005.

Οι σχολιασμένες εκδόσεις αρχαίων ελληνικών και λατινικών κειμένων αποτελούν μόνιμο ζητούμενο της ελληνικής βιβλιογραφίας, το οποίο δύσκολα φαίνεται ότι μπορεί να καλυφθεί πλήρως. Παλαιότερα, μετά τον πρωτοπόρο Α. Κοραή, φιλόλογοι του μεγέθους του Δ. Βερναρδάκη κ.ά. με τη βοήθεια και εμπνευσμένων χορηγών, όπως ο Χρ. Ζωγράφος (ιδρυτής της Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης), είχαν παραγάγει σημαντικό για την εποχή τους έργο σ' αυτόν ακριβώς τον τομέα, ενώ πριν από τα μέσα του 20ού αι. οι εκδόσεις της Ακαδημίας Αθηνών, με ψυχή τον πρόωρα χαμένο Ι. Συκουτρή, είχαν θέσει μια καλή βάση για τη δημιουργία σχολιασμένων εκδόσεων, η οποία όμως δεν είχε τη συνέχεια που θα έπρεπε. Ενδιαμέσως είχαν εμφανισθεί και συνεχίζουν να εμφανίζονται οι λεγόμενες «χρηστικές» (και οπωσδήποτε χρήσιμες) εκδόσεις που κάλυψαν και συνεχίζουν να καλύπτουν ένα μικρό μέρος του κενού. Ωστόσο τα τελευταία χρόνια κάτι αρχίζει να κινείται στον χώρο των σχολιασμένων εκδόσεων, καθώς πέρα από τις μεταφράσεις ξενόγλωσσων σχολιασμένων εκδόσεων (βλ. κυρίως εκδ. Καρδαμίτσα, Πατάκη, Μεταίχιμιον, University Studio Press) εμφανίζονται και σχολιασμένες εκδόσεις κειμένων που τις έχουν επιμεληθεί έλληνες φιλόλογοι. Αναφέρομαι σε εκδόσεις της Ακαδημίας Αθηνών και πάλι (βλ. εκδ. του Δημοσθένους, του Νικάνδρου, του Απολλωνίου Ροδίου, των Ανακρεοντείων, του Ρήσου), αλλά και του ιστορικού εκδοτικού οίκου «Δαίδαλος - Ζαχαρόπουλος», ο οποίος σε μια νέα φάση της διαδρομής του έχει, απ' όσο γνωρίζω, προγραμματίσει μια σειρά εκδόσεων (ήδη, εκτός από την παρουσιαζόμενη εδώ *Εκάβη*, έχουν εκδοθεί ο *Αγαμέμνων* του Αισχύλου και η *Ελένη* του Ευριπίδη από τον μακαρίτη Ερρ. Χατζηανέστη, η *Μουσική Τέχνη* του Αριστοξένου και του Κλεωνίδα, είναι έτοιμος ο *Μενέξενος* του Πλάτωνος και ετοιμάζονται οι *Ύμνοι* του Καλλιμάχου). Εξάλλου και κάποιες από τις «χρηστικές» εκδόσεις τείνουν να φθάσουν στο επίπεδο των σχολιασμένων (βλ. π.χ. τις *Βάκχες* του Ευριπίδη από τις εκδόσεις Ζήτηρος).

Όσον αφορά την *Εκάβη* οι κυρίως χρησιμοποιούμενες ερμηνευτικές εκδόσεις διεθνώς είναι του C. Collard (1991) και της J. Gregory (1999),

και βεβαίως υπάρχουν και οι «χρηστικές» των έγκυρων σειρών Loeb και Budé, ενώ στις παλαιότερες που αναφέρει η κ. Κ. Συνοδινού θα μπορούσε να προστεθεί και η έκδοση του U. Boella (Torino 1964). Αξίζει να σημειώσουμε ότι, όταν η επιμελήτρια αποφάσισε να ασχοληθεί με την έκδοση της *Εκάβης*, το 1990, δεν υπήρχαν οι κυριότερες σήμερα εκδόσεις. Έτσι κι αλλιώς πάντως η παρούσα ελληνόγλωσση σχολιασμένη έκδοση της *Εκάβης* καλύπτει ένα μεγάλο κενό και θα βοηθήσει τους έλληνες φιλολόγους και φοιτητές να γνωρίσουν καλύτερα το έργο του Ευριπίδη.

Η έκδοση που έχει επιμεληθεί η κ. Κ. Συνοδινού (στο εξής: επιμ.) αποτελείται από δύο τόμους: ο πρώτος τόμος περιέχει μακρά και χρήσιμη Εισαγωγή (σσ. 11-77), συντομογραφίες (σσ. 79-85), επιλεγμένη βιβλιογραφία (σσ. 86-111), κατάλογο των κωδίκων και τα Sigla (σσ. 112-116) και τέλος το κείμενο με τη μετάφραση (σσ. 117-241). Στην Εισαγωγή εξετάζονται σημαντικά θέματα της ιστορίας της *Εκάβης*, στην οποία βασίστηκε το έργο, αλλά και του ίδιου του έργου. Όσον αφορά τον μύθο της τραγωδίας η επιμ. ασχολείται με τα δύο θέματα που συναποτελούν τον «μύθο» του έργου, το οποίο για τον λόγο αυτό κατατάσσεται στα λεγόμενα «δίπτυχα» έργα: (1) τον θάνατο της Πολυξένης, που καταλαμβάνει το πρώτο μέρος της τραγωδίας και (2) την εκδίκηση της *Εκάβης* στο δεύτερο μέρος του έργου, η οποία πρέπει να τιμωρήσει τον Πολυμήστορα, φονέα του γιου της Πολυδώρου. Ο θάνατος της Πολυξένης στις διάφορες εκδοχές του μύθου παίρνει διάφορες μορφές, που κυμαίνονται από τη θανάτωσή της κατά την άλωση της Τροίας ή τη θυσία της στον τάφο του Αχιλλέα μέχρι την απόφαση της ίδιας να θυσιαστεί ύστερα από αίτημα του φαντάσματος του Αχιλλέα. Δεν μπορεί βέβαια παρά να συμφωνήσουμε με τη γενικώς εξάλλου αποδεκτή άποψη ότι αυτή η απόφαση της Πολυξένης να αυτοθυσιαστεί αποτελεί καινοτομία του Ευριπίδη, ο οποίος χρησιμοποιεί το θέμα της εκούσιας θυσίας και σε άλλα έργα του (*Ηρακλείδες*, *Φοίνισσες*, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι* και *Αλκηστις*), έστω κι αν η αυτοθυσία της Πολυξένης διαφέρει από τις υπόλοιπες κυρίως όσον αφορά τον σκοπό που εξυπηρετεί. Οι γνώμες των φιλολόγων στο θέμα του Πολυμήστορα είναι πολλές και η επιμ. τις παραθέτει χωρίς να ευνοεί κάποιαν από αυτές αλλά και χωρίς να παραλείψει να σημειώσει τις βέβαιες καινοτομίες του Ευριπίδη. Έτσι ο Πολυμήστωρ μπορεί να είναι εξ ολοκλήρου επινόηση του Ευριπίδη ή μπορεί κάποιο άλλο πρόσωπο να του έδωσε την ιδέα ενός άπιστου, φιλοχρήματου και άπληστου συμμάχου ή ακόμη μπορεί να συμβαίνει κάτι ενδιάμεσο. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι και σε άλλες περιπτώσεις ο Ευριπίδης βάζει τους φιλόλογους σε παρόμοιες απορίες, όπως π.χ. με το θέμα της παιδοκτονίας στη *Μήδεια*.

Ο χαρακτηρισμός του έργου ως «δίπτυχου» ήταν φυσικό να επιβάλει στην επιμ. να εξετάσει τη δραματική ενότητά του, κάτι που κάνει στις σσ. 26-36, αφού προηγουμένως όμως (σσ. 21-25) αναφερθεί στα δεδομένα που αφορούν τη χρονολόγηση της τραγωδίας. Και η μεν χρονο-

λόγηση της *Εκάβης* συμπεραίνεται σχετικά εύκολα, αφού οι περισσότεροι συμφωνούν σε χρονολόγηση πριν από το 423 π.Χ., και ασφαλώς πρέπει να δεχθούμε ότι το 424 που προτείνει η επιμ. είναι πειστική πρόταση, αλλά το θέμα της ενότητας προκάλεσε πολλές συζητήσεις από πολύ παλιά, αφού το έργο αποτελείται σαφώς από δύο διαφορετικά θέματα, τα οποία συνδέει το γεγονός ότι και τα δύο αφορούν την *Εκάβη*. Η επιμ. τονίζει την κατά καιρούς αλλαγή των αντιλήψεων για την ενότητα ενός θεατρικού έργου και την επακόλουθη μετατόπιση του κέντρου ενδιαφέροντος των μελετητών, οι οποίοι είναι δυνατόν να τονίζουν άλλοτε άλλα: το θέμα (ή τα θέματα), το πρόσωπο (ή τα πρόσωπα), το νόημα (ή τα νοήματα) του έργου. Αφού παραθέσει τις διάφορες θεωρίες και σημειώσει ότι και στο μέλλον θα εμφανισθούν και άλλες, πολύ σωστά τονίζει ότι «είναι μάλλον άστοχο να επιχειρεί κανείς να υποτάξει το έργο τέχνης σε κανόνες εξωτερικούς, έστω κι αν αυτοί προέρχονται από τον Αριστοτέλη. Πράγματι, με βάση τις απόψεις του για τη δραματική ενότητα της πλοκής, η *Εκάβη* δεν ανταποκρίνεται στην ενότητα αυτή [...]. Τα κριτήρια για να αξιολογηθεί η τραγωδία είναι μάλλον άλλα: ίσως ένα απ' αυτά να είναι η δραστικότητα της, έτσι όπως είναι, με δύο χωριστές δράσεις και μία κεντρική μορφή. Αλλά αυτό είναι κάτι που μόνο ο κάθε αναγνώστης μπορεί να το αποφασίσει για τον εαυτό του». Παρέθεσα το απόσπασμα αυτό από τη σ. 36 του πρώτου τόμου όχι μόνο επειδή συμφωνώ, αλλά και επειδή οι σκέψεις αυτές της επιμελήτριας καταδεικνύουν το (ενίοτε) αδιέξοδο της φιλολογικής επιστήμης, όταν αυτή προσπαθεί να φτάσει οπωσδήποτε σε κάποιο τέλος. Ας μην ξεχνάμε ότι η *Εκάβη* δεν είναι το μόνο «δίπτυχο» έργο που έχει σωθεί και μάλλον θα είχαν γραφεί και άλλα. Αυτό από μόνο του δίνει κάποιες απαντήσεις στα ερωτήματα που ανακύπτουν σχετικά με την ενότητα ή μη του έργου.

Σε ιδιαίτερη παράγραφο της Εισαγωγής, με τίτλο «Η ανθρωποθυσία και ο ρόλος του Οδυσσέα» (σσ. 37-47), εξετάζεται η συμπεριφορά του Οδυσσέα, ο οποίος ήταν αυτός που τελικά έπεισε τον διχασμένο στρατό των Ελλήνων να αποφασίσει τη θυσία της Πολυξένης. Η επιμ. γνωρίζοντας πολύ καλά αυτό το θέμα, αφού είχε αποτελέσει θέμα ιδιαίτερης εργασίας της, εκθέτει με σαφήνεια και πειστικότητα τους όρους κάτω από τους οποίους ο Οδυσσέας ομιλεί στη συνέλευση των Αχαιών όπως ακριβώς θα μιλούσε ένας δημαγωγός στην αθηναϊκή Εκκλησία του δήμου (με το επιβαρυντικό για τον Οδυσσέα στοιχείο ότι κάποτε η *Εκάβη*, σύμφωνα με το κείμενο του Ευριπίδη, του είχε σώσει τη ζωή). Η ανάλυση αυτή επηρεάζει, όπως είναι φυσικό, τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύεται το αίτημα της θυσίας της Πολυξένης από το φάντασμα του Αχιλλέα και το εύκολο συμπέρασμα είναι ότι «η ανθρωποθυσία υπονομεύεται από την αρχή» και ότι έτσι «είναι ευκολότερο να εξηγηθεί και η αναποτελεσματικότητά της: με το πέρας της δεν φύσηξαν οι αναμενόμενοι ούριοι άνεμοι» (σ. 45).

Ακολούθως (σσ. 48-57) εξετάζεται διεξοδικώς η αναφερόμενη στο έργο (στ. 1265-1273) μεταμόρφωση της Εκάβης σε σκύλα. Πρόβλημα αποτελεί η προέλευση της ιστορίας, καθώς επίσης και οι διάφορες προεκτάσεις και συνέπειές της (ηθική απαξίωση ή όχι της Εκάβης, σύνδεση με το αίτιον της ονομασίας *Κυνός σήμα*, ταύτιση με τις Ερινύες, μεταβολή της Εκάβης από θήραμα σε κυνηγό). Όλα αυτά η επιμ. τα εξετάζει με προσοχή προσπαθώντας να κρατήσει όσο γίνεται τη μέση οδό χωρίς να αποσιωπά τα διάφορα δεδομένα.

Πολύ ευχάριστα διαβάζεται η επόμενη παράγραφος με τίτλο «Το έργο» (σσ. 58-64), στην οποία αναλύονται οι χαρακτήρες του έργου και πειστικά προσγράφονται στον καθένα οι ιδιότητες που εύκολα συνάγονται από το κείμενο. Η επιμ. επιμένει ιδίως στην αντιπαράθεση ελληνικού-βαρβαρικού στοιχείου, από την οποία οπωσδήποτε νικητής δεν βγαίνει το ελληνικό στοιχείο. Από τη σύγκριση αναδύεται με λαμπρό τρόπο η προσωπικότητα και το ήθος της Πολυξένης, η οποία «βρίσκεται σε άλλο επίπεδο από τα άλλα πρόσωπα του έργου, ακόμα κι από τη μητέρα της» (σ. 63).

Κατόπιν στις σσ. 65-75, με τίτλο «Το κείμενο», γίνεται μια χρήσιμη, ακόμη και για τον μη ειδικό, έκθεση του τρόπου με τον οποίο τα κείμενα των τριών τραγικών έφτασαν μέσα από διάφορες ιστορικές περιπέτειες ως τις μέρες μας, με σημαντικότερους σταθμούς τον νόμο του ρήτορα Λυκούργου, την απόκτηση του επισήμου κειμένου της Αθήνας από τη Βιβλιοθήκη της Αλεξανδρείας, την έκδοση του Αριστοφάνη του Βυζαντίου και τη συγγραφή *Υπομνημάτων*. Όσον αφορά συγκεκριμένα τον Ευριπίδη, βαθμιαία έγινε μια επιλογή των έργων του και σχηματίστηκαν κατά τη βυζαντινή εποχή ομάδες χειρογράφων, τα οποία διέσωσαν τα 19 συνολικά έργα του που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας. Πρόκειται για μια σύντομη, αλλά περιεκτική «εξιστόρηση» των πιθανών περιπετειών του κειμένου της *Εκάβης* με πολύ καλή βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Το μόνο που θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει για την Εισαγωγή είναι ότι η σειρά των παραγράφων θα ήταν χρησιμότερο να ήταν διαφορετική, ώστε μετά τον «Μύθο» να ακολουθεί «Το Έργο», κατόπιν «Η δομή και η δραματική ενότητα», και «Η χρονολόγηση» να είχε τοποθετηθεί πριν από το «Κείμενο» και μετά την «Αποκύνωση της Εκάβης».

Το τελευταίο μέρος της Εισαγωγής περιλαμβάνει λίγα λόγια για τις *Υποθέσεις* του έργου (σσ. 76-77), τις *Συντομογραφίες* (σσ. 79-85), *Επιλογή Βιβλιογραφίας* (σσ. 86-111), τους κώδικες και τους παπύρους (σσ. 112-115) και τα *Sigla* (σ. 116). Η *Επιλογή Βιβλιογραφίας* είναι αρκετά εκτεταμένη και πρέπει να επαινήσουμε το γεγονός ότι η επιμ. δεν διστάζει να συμπεριλάβει ελληνικά βιβλία, ακόμη και τις παλαιές εκδόσεις των Δ. Βερναρδάκη και Γ. Σακορράφου (του 19ου αι. και οι δύο), και επίσης φροντίζει να αναφέρει και τις ελληνικές μεταφράσεις ξενόγλωσσων έργων, εφόσον υπάρχουν (π.χ. τα βιβλία του Groningen, του Kitto,

της Lefkowitz, του Lesky, του Mossé, του Nesselrath, του Pfeiffer, των Reynolds-Wilson, του Vernant, των Vernant-Detienne, του West), προσφέροντας έτσι σημαντική βοήθεια στον έλληνα αναγνώστη που θα ήθελε να καταφύγει σε ελληνόγλωσση βιβλιογραφία. Υπάρχουν βεβαίως κάποιες εξαιρέσεις: δεν αναφέρει την ελληνική μετάφραση των βιβλίων της M. Alexiou, του Boardman, του Burkert, του Dodds, του Finley, του Parke. Οι παραλείψεις αυτές, που δεν επηρεάζουν την ποιότητα του βιβλίου, είναι εύκολο και χρήσιμο να διορθωθούν στην πρώτη ανατύπωση, όπως εξάλλου και όποιες άλλες ελλείψεις ή παραλείψεις. Δεδομένου τέλος ότι η επιμ. παραθέτει και μετάφραση του κειμένου, ίσως έπρεπε να είχε προσθέσει και βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της *Εκάβης*, καθώς οι μεταφράσεις των αρχαίων κειμένων στην Ελλάδα είναι μια ενδιαφέρουσα μεν, αλλά όχι πάντοτε ευχάριστη ιστορία. Ήδη από το 1835 εκδόθηκε στη Βιέννη μετάφραση της *Εκάβης* «εις τὴν καθομιλουμένην γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων ἐλευθέρως εἰς ἰάμβους στίχους», ενώ το 1922 κυκλοφόρησε στην Κωνσταντινούπολη η μετάφραση του Δ. Σάρρου, ενός από τους καλύτερους έλληνες μεταφραστές, και το 1935 επανεκδόθηκε στην Αθήνα. Η μετάφραση αυτή περιελάμβανε μικρή, αλλά προσεγμένη εισαγωγή, και ελάχιστες, αλλά ενδιαφέρουσες σημειώσεις. Φυσικά ακολούθησαν πολλές άλλες μεταφράσεις.

Το κείμενο που χρησιμοποιεί η επιμ. είναι το κείμενο της έκδοσης του James Diggle στη σειρά Oxford Classical Texts (OCT). Αυτό από τη μια πλευρά είναι χρήσιμο και αποτελεί πλεονέκτημα του βιβλίου, από την άλλη όμως προκαλεί δεσμεύσεις οι οποίες δημιουργούν προβλήματα που φαίνονται τόσο στον υπομνηματισμό, όσο, κυρίως, στη μετάφραση. Τέτοια προβλήματα δημιουργούνται, όταν η επιμ. δεν συμφωνεί με κάποιες επιλογές του Diggle, δηλώνει και τεκμηριώνει μεν τη διαφωνία της στο υπόμνημα, αλλά στο κείμενο αναγκαστικά διατηρεί την επιλογή του Diggle την οποία βεβαίως ακολουθεί και στη μετάφραση. Έτσι όποιος διαβάσει μόνο τη μετάφραση, δεν θα αντιληφθεί τη διαφωνία της επιμ., ενώ όποιος διαβάσει και το σχόλιό της θα βρεθεί σε αμηχανία. Θα μπορούσε στη μετάφραση να δηλώνεται σε μια υποσημείωση η διαφορετική άποψη της εκδότριας. Τέτοιου είδους προβλήματα υπάρχουν π.χ. στον στ. 805, όπου το κείμενο του Diggle έχει τη διόρθωση του Kayser *ἀνθρώποισι σῶν*, ενώ η επιμ. προτιμά τη γραφή των κωδίκων *ἀνθρώποις ἴσον* στη μετάφρασή της όμως αποδέχεται το κείμενο του Diggle. Τα ίδια ή ανάλογα συμβαίνουν στους στ. 300, 415-420, 620, 885. Στο τελευταίο παράδειγμα η διαφορά είναι πολύ φανερή, αφού, αντί για τη διόρθωση *σθένος* που έχει αποδεχθεί ο Diggle, η επιμ. προτιμά τη γραφή των κωδίκων *γένος*, αλλά μεταφράζει «τη δύναμη του γυναικείου φύλου», δηλαδή τη λέξη *σθένος*. Το ίδιο έντονη είναι η διαφορά μεταξύ της επιλογής του Diggle *πολυπόδων* (στον στ. 1162) αντί της γραφής *πολεμίων* που προτιμά η επιμ. και η συνεπακόλουθη αντίφαση μεταξύ υπομνήμα-

τος και μετάφρασης. Πέραν των υποσημειώσεων που θα μπορούσαν να μετριάσουν τις αντιφάσεις θα έπρεπε στο τέλος του δεύτερου τόμου να υπάρχει και ένας πίνακας των αποκλίσεων από την έκδοση Diggle. Ωστόσο αυτό το πρόβλημα παρατηρείται και σε ξενόγλωσσες σχολιασμένες εκδόσεις, όπως στις εκδόσεις Cambridge, όπου οι εκδότες επίσης χρησιμοποιούν ένα δεδομένο κείμενο, συνήθως αυτό των OCT, αν και το πρόβλημα εκεί είναι μικρότερο, επειδή δεν υπάρχει μετάφραση του κειμένου, και συνήθως υπάρχει πίνακας των αποκλίσεων. Πρέπει, τέλος, να σημειώσω σχετικά ότι ως επί το πλείστον, τουλάχιστον κατά τη γνώμη μου, η επιμ. έχει δίκιο, όταν εκδηλώνει τη διαφωνία της προς τις επιλογές του Diggle.

Η μετάφραση που έχει φιλοτεχνήσει η επιμ. έχει τα πλεονεκτήματα της απλότητας και του φυσικού και ρέοντος λόγου χωρίς ανώφελες, συνήθως, προσπάθειες λογοτεχνισμού. Δεν θα ήθελα να κάνω κάποιες συγκεκριμένες παρατηρήσεις, αφού μάλιστα τέτοιου είδους παρατηρήσεις θα απηχούσαν κυρίως προσωπικές προτιμήσεις και όχι αντικειμενικές αδυναμίες της μετάφρασης. Δείγματος χάριν μόνο θα σχολιάσω τη (σωστή κατ' αρχήν) προσπάθεια να διατηρηθεί όπου είναι δυνατόν η ίδια λέξη του αρχαίου κειμένου, εφόσον χρησιμοποιείται και στα νέα ελληνικά. Έτσι στον στ. 603 τα καὶ ταῦτα μὲν δὴ νοῦς ἐτόξευσεν μάτην μεταφράζονται ως «μάταια αλήθεια ο νους μου τόξεψε τα λόγια αυτά». Η μεταφορική χρήση του ρήμ. τοξεύω είναι πολύ συχνή στην αρχαία τραγωδία, όμως στα νέα ελληνικά για τη μεταφορική χρήση έχει επικρατήσει η χρησιμοποίηση όχι του απλού «τοξεύω», αλλά του «εκτοξεύω», το οποίο όμως έχει αποκτήσει μια διαφορετική σημασιολογική απόχρωση απειλής. Έτσι η χρήση του ρήματος «τοξεύω» στη μετάφραση ακούγεται λίγο παράξενα. Τέτοιου είδους λεπτολόγες και προσωπικές παρατηρήσεις θα μπορούσε να κάνει κανείς αρκετές για τη μετάφραση, η οποία με λίγες λέξεις μπορεί να περιγραφεί ως πιστή, κατανοητή, με σωστά νεοελληνικά που δεν προκαλούν νοηματικές απορίες στον αναγνώστη.

Ο δεύτερος τόμος περιλαμβάνει τα σχόλια με τα οποία η επιμελήτρια δίνει τη δυνατότητα στον ειδικό κυρίως αναγνώστη να κατανοήσει βαθύτερα το έργο. Στην αρχή κάθε ενότητας (Στασίμου ή Επεισοδίου), αλλά και πριν από κάθε επιμέρους υποενότητα γίνεται συνολική παρουσίαση της ενότητας ή υποενότητας, ώστε ο αναγνώστης να αποκτή μια γενική εικόνα. Τα σχόλια εκτείνονται σε πολλούς θεματικούς άξονες και αναφέρονται στο νόημα, την κριτική και τη μορφή του κειμένου, τη μετρική, ενώ με την ευκαιρία που δίνουν ορισμένα χωρία τίγονται σημαντικά θέματα που διατρέχουν συνολικά την *Εκάβη* ή παρουσιάζονται ευκαιριακά, όπως η σύγκριση Ελλήνων και βαρβάρων, η φιλοξενία, η αντίθεση νόμου και φύσης, κρίσεις για το πολιτικό σύστημα των Αθηναίων και τον ρόλο των δημαγωγών, η εκδίκηση, οι διάφοροι αναχρονισμοί του κειμένου και ο ρόλος τους, η γυναικεία φύση, η δουλεία. Κάποιες παρατηρήσεις που

θα μπορούσε να κάνει κανείς περιστασιακά και θα στηρίζονταν σε υποκειμενικές κρίσεις δεν επηρεάζουν την αξία των σχολίων, τα οποία αποδεικνύουν την παιδεία της επιμ., την ευρυμάθεια και τη βιβλιογραφική ενημέρωσή της, καθώς και τον μεγάλο ερευνητικό μόχθο, καρπός του οποίου είναι αυτή η έκδοση της *Εκάβης*. Κάποια υστέρηση υπάρχει στα γραμματικά και συντακτικά θέματα του κειμένου, τα οποία δεν σχολιάζονται τόσο συχνά όσο άλλα (πράγμα που αντανακλάται και στο χρησιμότερο «Ευρετήριο κυρίων ονομάτων και εννοιών» που υπάρχει στο τέλος του δεύτερου τόμου), αλλά αυτό είναι ασφαλώς θέμα προσανατολισμού των σχολίων και αποτελεί σεβαστή επιλογή της εκδότριας, καθώς κανείς σχολιασμός δεν είναι δυνατόν να θίγει όλα ανεξαιρέτως τα θέματα.

Η εκτύπωση του βιβλίου έχει τα χαρακτηριστικά της προσοχής και της φροντίδας με την οποία γίνονται οι εκδόσεις του οίκου «Δαίδαλος-Ζαχαρόπουλος».

Με λίγα λόγια θέλω να τονίσω ότι η σχολιασμένη έκδοση της *Εκάβης* από την κ. Κ. Συνοδινού προσθέτει όχι μόνο στην ελληνόγλωσση, αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία δύο τόμους που θα αποτελέσουν πολύ χρήσιμο βοήθημα σε όσους σπουδάζουν ή ενδιαφέρονται για τα αρχαία ελληνικά κείμενα: φοιτητές, φιλολόγους, εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων αλλά και απλούς εραστές της αρχαίας παιδείας. Οι λίγες παρατηρήσεις που έκανα όχι μόνο δεν μειώνουν την αξία της έκδοσης, αλλά δείχνουν ότι ακόμη κι ένας σχολαστικός κριτής ελάχιστα μπορεί να παρατηρήσει.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΝΙΚ. Π. ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΣ

Efthymia Pietsch, *Die Chronographia des Michael Psellos. Kaisergeschichte, Autobiographie und Apologie* [Serta Graeca, Band 20], Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2005, σελ. 151.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού αν δεν μονοπωλούν, οπωσδήποτε συγκεντρώνουν τα βλέμματα και τις ερευνητικές συμβολές πλειάδας μελετητών, οι οποίοι συνεχώς αυξάνονται. Θα υποστήριζα μάλιστα ότι ειδικά η *Χρονογραφία*, κατά κύριο λόγο χάρη στις καιρίες συμβολές του Ja. N. Ljubarskij,¹ βρίσκει

1. Το πολύτιμο *Michail Psell. Ličnost i tvortčestvo*, Μόσχα 1978, που άνοιξε νέους δρόμους για τον Ψελλό και τη βυζαντινή λογοτεχνία γενικότερα, μεταφράστηκε στα ελληνικά από την Αργυρώ Τζέλεσι και κυκλοφόρησε πρόσφατα, με διορθώσεις και συμπληρώσεις από τον ρώσο συγγραφέα: *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, Αθήνα 2004.

αυτή τη στιγμή στο επίκεντρο της επιστημονικής έρευνας· ισπανική μετάφραση του έργου από τον J. Signes Codoñer είδε το φως της δημοσιότητας την περυσινή χρονιά, ο D. R. Reinsch ετοιμάζει ήδη νέα κριτική έκδοση,² ενώ η λογοτεχνικότητα που διέπει το κείμενο, σύμφωνα με τις πιο μεγάλες απαιτήσεις της σύγχρονης κριτικής, επιτρέπει τη σύνταξη μελετών όπως η ακόλουθη, την οποία πάντως σημειώνω εντελώς δειγματοληπτικά, καθώς τα σχετικά παραδείγματα πολλαπλασιάζονται με χαρακτηριστική ευκολία: A. R. Littlewood, «Imagery in the *Chronographia* of Michael Psellos», στον τόμο: Ch. Barber and D. Jenkins (εκδ.), *Reading Michael Psellos*, Leiden - Boston 2006, σσ. 13-56.

Το βιβλίο της κ. Pietsch αποτελεί χρήσιμη προσθήκη στο βιβλιογραφικό corpus που αφορά στον ύπατον των φιλοσόφων. Ο υπότιτλος εισάγει αμέσως τον αναγνώστη στη θεματική που έχει επιλεγεί: η συγγρ. θα προσπαθήσει να εξετάσει και στη συνέχεια να εντάξει τη *Χρονογραφία* σε μια ιστοριογραφική «φόρμα», διακριβώνοντας τις οφειλές του Ψελλού σε συγκεκριμένες (προγενέστερες) τεχνικές ιστορικής γραφής και εξαιρώντας, παράλληλα, τις καινοτομίες του κειμένου. Η εισαγωγή του βιβλίου, αρκούστως εκτενής (σσ. 1-22), αναλύει τις νεότερες τάσεις που έχουν εμφανιστεί κατά τα τελευταία χρόνια αναφορικά με τη μελέτη των ιστοριογραφικών έργων (σσ. 6-10) και επισημαίνει τις διαφορές, εάν και όταν υπάρχουν, ανάμεσα σε ιστοριογραφία και χρονογραφία (σσ. 10-12) καθώς και τους νεωτερισμούς στην ίδια τη *Χρονογραφία* (σσ. 14-20). Εν συνεχεία, μετά από ένα εισαγωγικό κείμενο για την παρουσία της αυτοβιογραφίας στην ιστοριογραφία, με άφθονες αναφορές στην κλασική φιλολογία (σσ. 23-31), η συγγρ., στο πιο ενδιαφέρον, ίσως, κεφάλαιο του βιβλίου της («Der Historiker in seinem Werk: Die Präsenz des Psellos in der *Chronographia*», σσ. 32-65), παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίον ο Ψελλός παρεισδύει στο ιστορικό του έργο, συμμετέχοντας ενεργά σε όσα εκθέτει. Είναι γνωστό ότι η *Χρονογραφία* δεν έχει προηγούμενο στη βυζαντινή ιστοριογραφία, καθώς πρόκειται για κείμενο με έντονες τις προσωπικές επιλογές του συγγραφέα του, που διακατέχεται από μεγάλη διάθεση να απομακρυνθεί από την έως τότε κρατούσα τυποποίηση στην ιστορική συγγραφή και να χαράξει νέους δρόμους, όπου ήταν εφικτό· η συγγρ. μελετά με προσοχή το φαινόμενο, δίνοντας πολυάριθμες σχετικές παραπομπές στο ίδιο το κείμενο του Ψελλού, οι οποίες συμβάλλουν ιδιαίτερα στο ψυχολογικό του σκιαγράφημα και αποτυπώνουν ευδιάκριτα την

As επισημανθεί, τέλος, ότι η ενδιαφέρουσα συνεισφορά του A. Kaldellis για τον Ψελλό (*The argument of Psellos' Chronographia*, Leiden - Boston - Köln 1999), συγκρινόμενη με το έργο του Ljubarskij, πρέπει να αντιμετωπιστεί με εντελώς διαφορετική οπτική.

2. Βλ. εντελώς πρόσφατα D. R. Reinsch, «Warum eine neue Edition der *Chronographia* des Michael Psellos?», στον τόμο K. Belke - E. Kislinger - A. Külzer - M. A. Stassinopoulou (επιμ.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Βιέννη - Κολογία - Βαϊμάργη 2007, σσ. 525-546.

όλη του παρουσία (σ. 59 κ.ε.).

Το δεύτερο τμήμα του κρινόμενου εδώ έργου υπό τον γενικό τίτλο «Historiographie und Apologie» (σ. 66 κ.ε.) είναι ουσιαστικά αφιερωμένο στον τρόπο με τον οποίον ο Ψελλός περιγράφει μέσω της *Χρονογραφίας* την ανάμιξή του στα πολιτικά πράγματα του Βυζαντίου από την περίοδο του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου (1042-1055)³ έως την εποχή των Δουκών. Η συγγρ. επισημαίνει τις οφειλές του Ψελλού στη φιλοσοφική σκέψη, με τις οποίες συχνά διανθίζει το ιστοριογραφικό του πόνημα (σσ. 68-75), αλλά και τα όσα έχει διατυπώσει για τις ουσιαστικές διαφορές που υφίστανται, σύμφωνα με την κρίση του, ανάμεσα σε εγκώμιο και ιστοριογραφία (σσ. 75-83): πρόκειται για αξιόλογα υποκεφάλαια. Ενδιαφέροντα, αν και κάπως επίπεδα, είναι όσα γραφόμενα κατόπιν για την εν γένει παρουσία του Ψελλού ως ιθύνουσας προσωπικότητας στα χρόνια μετά τον Μονομάχο, ειδικά στην αυλή των Δουκών, όπου διαδραμάτισε πρωταρχικό ρόλο, έχοντας, άλλωστε, διατελέσει δάσκαλος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' (1071-1078)⁴ τα σχετικά παραδείγματα αφθονούν και εδώ. Στα συμπεράσματα, γραμμένα με προσοχή, υπογραμμίζεται η λογοτεχνική αξία της *Χρονογραφίας*, ενώ γίνονται νύξεις και για την επιρροή που άσκησε σε μεταγενεστέρους συγγραφείς, όπως ο Κωνσταντίνος Μανασσής (σσ. 129-133). Το βιβλίο κλείνει με αναλυτική βιβλιογραφία (σσ. 135-145)⁵ και δύο πίνακες, κύριων ονομάτων-όρων (σσ. 146-147)⁶ και χωρίων (σσ. 148-151).

Το έργο της συγγρ. έχει αρετές· εδράζεται σε καλή χρήση των πηγών

3. Η συγγρ. δεν φαίνεται να γνωρίζει το ογκώδες σύγγραμμα της Σταυρούλας Δ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος και η εποχή του*, Θεσσαλονίκη 2002· επίσης, δύο άκρως ενδιαφέροντες τόμοι που κυκλοφόρησαν από το I.B.E./E.I.E. τα έτη 2003 και 2004 με τίτλο *Η αυτοκρατορία σε κρίση(ς). Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*, Βασιλική Ν. Βλυσίδου (επιμ.), και *Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα*, Χριστίνα Γ. Αγγελίδη (επιμ.), αντίστοιχα, δεν αξιοποιήθηκαν, επειδή, προφανώς, η εμφάνισή τους συνέπεσε με την εκτύπωση του βιβλίου.

4. Για το έτος θανάτου του Ψελλού (σσ. 114-115 και σημ. 195), με βάση τόσο την ενδεχόμενη ταύτισή του με τον Μιχαήλ Νικομηδείας, που μνημονεύει ο Ατταλειάτης, όσο και τη μαρτυρία από τη *Διόπτρα* του Φίλιππου Μονότροπου, βλ. όσα υποστήριξαν τελευταία ο A. Schminck («Zum Todesjahr des Michael Psellos», *BZ* 94 (2001) 190-196) και ο A. Καρπόζηλος («When did Psellos die? The evidence of the Dioptra», *BZ* 96 (2003) 671-677). Κατά την προσωπική μου εκτίμηση, η επιχειρηματολογία του Καρπόζηλου είναι πιο πειστική.

5. Γενικώς χωρίς ελλείψεις. Μία μικρή διόρθωση: το άρθρο «When did Psellos die», *BZ* 58 (1965) 73-76, που αποδίδεται στον Ιωάννη Δ. Πολέμη, είναι, στην πραγματικότητα, τμήμα ευρύτερης συμβολής του Δημήτριου Ι. Πολέμη υπό τον γενικό τίτλο «Notes on eleventh century chronology (1059-1081)», *BZ* 58 (1965) 60 κ.ε.

6. Δεν είναι εξαντλητικός· ο Kazhdan ή ο Ljubarskij, λ.χ., μνημονεύονται και σε πολλά ακόμη σημεία του βιβλίου. Επίσης, για την *Ιστορίαν σύντομον* η ορθή παραπομπή είναι σ. 14 και όχι σ. 134 (προφανώς δημιουργήθηκε σύγχυση με το κεφ. 1.3.4), ενώ για τον Μανασσή, σσ. 132-133 και όχι σσ. 133-134 (η σ. 134 είναι λευκή).

και της βιβλιογραφίας, τα όσα σχολιάζει στηρίζονται απόλυτα στον Ψελλό, με αποτέλεσμα να γίνεται κατά κόρον – σε βαθμό ενίοτε κουραστικό – παράθεση εντός κειμένου αποσπασμάτων από τη Χρονογραφία, την οποία είναι φανερό ότι η συγγρ. μελέτησε σε βάθος, και τα συμπεράσματά της είναι εν πολλοίς αποδεκτά. Σημειώνω όμως την απουσία της Ιστορίας συντόμου από τον γενικότερο προβληματισμό της όσον αφορά στην ιστοριογραφική σύλληψη του Ψελλού· στις μέρες μας είναι περισσότερο από βέβαιο ότι η Χρονογραφία και η Ιστορία σύντομος θα πρέπει να συνεκτιμώνται ώστε η εικόνα που θα σχηματίζεται για τον Ψελλό να είναι συνολικότερη και, το κυριότερο, ασφαλέστερη. Η δεύτερη απουσία είναι βιβλιογραφικής υφής· η συγγρ. δεν μπόρεσε να αξιοποιήσει, παρά την προσπάθειά της (σ. 14 και σημ. 24), την κλασική μονογραφία του Ljubarskij για τον Ψελλό, από την οποία είναι βέβαιο ότι θα είχε να αποκομίσει πάρα πολλά.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Studies in Byzantine Sigillography 7, Werner Seibt επιμ., Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002, σελ. xv + 219.

Studies in Byzantine Sigillography 8, Jean-Claude Cheynet και Claudia Sode επιμ., Μόναχο - Λιψία, K. G. Saur, 2003, σελ. xiii + 316.

Ο έβδομος τόμος της σειράς *Studies in Byzantine Sigillography*, όπως αναφέρεται στον πρόλόγό του, περιλαμβάνει 13 ανακοινώσεις που έγιναν στο 6ο Διεθνές Συμπόσιο Σιγιλλογραφίας το οποίο οργανώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1998 στην Πρεσλάβα της Βουλγαρίας.

Στην πρώτη ο N. Oikonomides («Problems of Chronology and the Seals of Preslav», σσ. 1-9) προσπαθεί με μεθοδικό τρόπο να επιλύσει προβλήματα που αφορούν τη χρονολόγηση σφραγίδων οι οποίες ανακαλύφθηκαν στην περιοχή της Πρεσλάβας. Ο C. Totev («Two Byzantine Signet Rings from Bulgaria», σσ. 11-19) παρουσιάζει και μελετά δύο βυζαντινά δαχτυλίδια με σφραγίδα που ανακαλύφθηκαν στη Βουλγαρία και φέρουν ελληνικά ονόματα. Εξήντα βυζαντινά μολυβδόβουλα από το χωριό Melnitsa της Βουλγαρίας παρουσιάζει αναλυτικά στην ανακοίνωσή του ο I. Jordanov («Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria)», σσ. 21-57), ενώ αντίστοιχα ο J. Ananiev («Byzantine Seals Found in the Republic of Macedonia», σσ. 59-63) δημοσιεύει πέντε σφραγίδες από την περιοχή της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας.

Ο V. P. Stepanenko στην ανακοίνωσή του («The Image of the Horseman Triumphant in the Sphragistics and Numismatics of Byzantium and the Countries of the Byzantine Cultural Milieu», σσ. 65-77) ασχολείται με το εικονογραφικό θέμα του θριαμβευτή ιππέα – αυτοκράτορα κατά το πρότυπο της ρωμαϊκής εποχής – στις σφραγίδες και τα νομίσματα του Βυζαντίου και των χωρών που δέχθηκαν την πολιτιστική του επίδραση. Τέσσερις νέες σφραγίδες πρωτευόντων του 10ου αι. από την περιοχή της Χερσώνας δημοσιεύει ο N. Alekséenko («Les sceaux des prôteuontés de Kherson au Xe siècle», σσ. 79-86), ενώ ο J.-Cl. Cheynet («Épiskeptitai et autres gestionnaires des biens publics (d'après les sceaux de l'IFEB)», σσ. 87-117) μελετώντας τους επισκεπτίτες και άλλους αξιωματούχους που είναι γνωστοί από τις σφραγίδες του Γαλλικού Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών προσπαθεί να διερευνήσει το θέμα και τη μορφή των επισκέψεων στο Βυζάντιο.

Ο W. Seibt στην ανακοίνωσή του («Beinamen, "Spitznamen", Herkunftsnamen, Familiennamen bis ins 10. Jahrhundert: der Beitrag der Sigillographie zu einem prosopographischen Problem», σσ. 119-136) προσπαθεί, μέσα από τη μελέτη σφραγίδων που δημοσιεύει, να λύσει προσωπογραφικά προβλήματα που σχετίζονται με παρωνύμια, παρατσούκλια, ονόματα καταγωγής και οικογενειακά ονόματα που εμφανίζονται μέχρι τον 10ο αι. Η A.-K. Wassiliou («Zur indirekten Überlieferung von Siegeln im byzantinischen Urkunden», σσ. 137-160) ασχολείται με τις σφραγίδες αυτοκρατόρων και διοικητικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων, για τις οποίες διαθέτουμε μόνο έμμεσες μαρτυρίες από αυτοκρατορικά, διοικητικά και πατριαρχικά έγγραφα.

Ο D. Theodoridis («Ein Bleisiegel von Theodoros Rupenios dem "treuesten" von Kaiser Alexios I Komnenos», σσ. 161-165) παρουσιάζει και εξετάζει ένα μολυβδόβουλο του Θεοδώρου Ρουπένη του «πιστοτάτου» του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού, ενώ ο Ch. Stavrakos («Sigillographische Beiträge zur Familie der Synadenoï», σσ. 167-180) στηριζόμενος στις σωζόμενες βυζαντινές σφραγίδες των Συναδητών προσπαθεί να ανασυνθέσει την οικογένειά τους.

Η Cl. Sode («*Super Aspidem et Basiliscum*: zur Ikonographie eines Bleisiegels im šerliner Münzkabinet», σσ. 181-188) μελετά και προσπαθεί να εξηγήσει την εικονογραφία ενός μολυβδόβουλου από τη νομισματική συλλογή του Βερολίνου, ενώ στην τελευταία ανακοίνωσή του τόμου ο J. E. Cooper («Some Thoughts about the Computerization of Seals», σσ. 189-196) διατυπώνει τις σκέψεις του σχετικά με το πώς η χρήση των υπολογιστών θα μπορούσε να βοηθήσει και να προωθήσει τη μελέτη των σφραγίδων.

Ο τόμος ολοκληρώνεται με αναλυτικό ευρετήριο κύριων ονομάτων και όρων (σσ. 197-216), και ευρετήριο εικονογραφικών θεμάτων (σσ. 217-219).

Στον όγδοο τόμο της σειράς δημοσιεύονται, στο πρώτο μέρος, οι ανακοινώσεις σχετικά με τη Σιγιλλογραφία που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του 20ού Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Παρίσι 2001), ενώ, στο δεύτερο, δημοσιεύεται κατάλογος των σφραγίδων που δημοσιεύθηκαν μεταξύ των ετών 1997-2001, καθώς και ένας κατάλογος δημοπρασιών σφραγίδων κατά το ίδιο χρονικό διάστημα.

Ως πρώτη δημοσιεύεται η ανακοίνωση ενός από τους σημαντικότερους σιγιλλογράφους, του W. Seibt, ο οποίος ασχολείται με προσωπικογραφικά προβλήματα που προκύπτουν για οικογενειακά, κυρίως, ονόματα της μέσης βυζαντινής περιόδου που εμφανίζονται σε σφραγίδες («Probleme mit mittelbyzantinischen Namen (besonders Familiennamen) auf Siegeln», σσ. 1-7). Ο J. Cotsonis («Saints and Cult Centers: a Geographic and Administrative Perspective in Light of Byzantine Lead Seals», σσ. 9-26) μελετά και κατηγοριοποιεί σε πίνακες βυζαντινά μολυβδόβουλα διοικητικών ή εκκλησιαστικών αξιωματούχων ανάλογα με τη μητρόπολη ή τη γεωγραφική περιοχή από την οποία προέρχονται, τον αιώνα στον οποίον ανήκουν και τα εικονογραφικά τους θέματα (μορφές αγίων).

Το εικονογραφικό θέμα της Παναγίας και των διαφόρων προσωνυμιών της μέσα από επιγραφές βυζαντινών μολυβδόβουλων της συλλογής του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών μελετά η I. Koltsida-Makre («The Iconography of the Virgin through Inscriptions on Byzantine Lead Seals of the Athens Numismatic Museum Collections», σσ. 27-38), ενώ ο V. Stepanenko («An Anonymous Russian Seal (XIIth/XIIIth C.): the Image of St. George as Horseman in Byzantine and Russian Sigillography», σσ. 39-49) ασχολείται με μία ανώνυμη ρωσική σφραγίδα του 12ου/13ου αι. και το εικονογραφικό θέμα του έφιππου αγίου Γεωργίου στις βυζαντινές και ρωσικές σφραγίδες.

Ο J. W. Nesbitt («The Orphanotrophos: some Observations on the History of the Office in Light of Seals», σσ. 51-62) βασισμένος στον μεγάλο αριθμό σφραγίδων βυζαντινών ορφανοτρόφων διατυπώνει ορισμένες σημαντικές παρατηρήσεις σχετικά με την ιστορία και την εξέλιξη του αξιώματος και της υπηρεσίας του ορφανοτρόφου στο Βυζάντιο. Ο I. Jordanov («The katepanate of Paradounavon according to the Sphragistic Data», σσ. 63-74) συνδυάζοντας τις μαρτυρίες γραπτών πηγών και βυζαντινών σφραγίδων προσπαθεί να ανασυνθέσει την ιστορία του κατεπανάτου του Παραδουνάβου της Βουλγαρίας, ασχολούμενος κυρίως με στοιχεία που αφορούν τον χρόνο ίδρυσής του, τη γεωγραφική του οριοθέτηση και τη διάρκεια ύπαρξής του. Με βάση τις μαρτυρίες των σφραγίδων που φυλάσσονται στα αρχεία της Χερσώνας ο N. Alekséenkov εξετάζει τις σχέσεις της Χερσώνας με τη βυζαντινή αυτοκρατορία («Les relations entre Cherson et l'empire, d'après le témoignage des sceaux des archives de Cherson», σσ. 75-83).

Ο J.-Cl. Cheynet («Les sceaux byzantins de Londres», σσ. 85-100) πα-

ρουσιάζει και σχολιάζει κατά χρονολογική σειρά εννέα βυζαντινές σφραγίδες (των πρώτων επτά δημοσιεύει και φωτογραφίες) του Μουσείου του Λονδίνου, ενώ ο Ch. Stavrakos («Unpublizierte Bleisiegel der Familie Maniakes: der Fall Georgios Maniakes», σσ. 101-111) δημοσιεύει και περιγράφει μολυβδόβουλα του 11ου/12ου αι. της οικογένειας Μανιάκη· ασχολείται κυρίως με την περίπτωση ενός μέλους της, του Γεωργίου Μανιάκη. Νέες σφραγίδες μητροπολιτών και επισκόπων από τη Μικρά Ασία και το ανατολικό Αιγαίο δημοσιεύει η Α.-Κ. Wassiliou («Neue Metropolitan- und Bischofssiegel aus Kleinasien und der östlichen Ägäis», σσ. 113-122), ενώ η E. Stepanova («New Finds from Sudak», σσ. 123-130) δημοσιεύει δώδεκα σφραγίδες που βρέθηκαν πρόσφατα στην περιοχή της Σουγδαίας. Στην τελευταία ανακοίνωση, η V. Bulgurlu και ο A. Ilash («Seals from the Museum of Afyon (Turkey)», σσ. 131-149) παρουσιάζουν αναλυτικά κατά χρονολογική σειρά 31 σφραγίδες από το μουσείο του Αφιόν της Τουρκίας.

Όπως σημειώθηκε, στο δεύτερο μέρος του τόμου περιλαμβάνεται ο κατάλογος των σφραγίδων που δημοσιεύθηκαν μεταξύ των ετών 1997 και 2001 («Seals published 1997-2001», σσ. 151-216) σε 130 άρθρα και αυτοτελείς τόμους, αλλά και των σφραγίδων που εμφανίσθηκαν σε 66 καταλόγους δημοπρασιών κατά το ίδιο χρονικό διάστημα («Catalogue of Auctions 1997-2001», σσ. 217-252), που αποδελτιώνονται αλφαβητικά (με το όνομα του συντάκτη ή του οίκου δημοπρασιών). Και ο τόμος αυτός ολοκληρώνεται με αναλυτικό ευρετήριο κύριων ονομάτων και όρων (σσ. 253-311), και ευρετήριο εικονογραφικών θεμάτων (σσ. 313-316).

Από τα παραπάνω γίνεται εύκολα κατανοητό ότι οι δύο αυτοί τόμοι αποτελούν ένα σημαντικό και συγχρόνως πολύτιμο εργαλείο για όσους ασχολούνται ειδικά με τις βυζαντινές σφραγίδες, αλλά και όποιον ασχολείται γενικά με τις βυζαντινές σπουδές. Με τα ιστορικά στοιχεία και τις προσωπογραφικές πληροφορίες που προσφέρουν ιδιαίτερα οι ανακοινώσεις, οι τόμοι αυτοί όχι μόνο συμβάλλουν στην προώθηση της σιγίλλογραφίας, αλλά προσφέρουν στον επιστημονικό κόσμο ένα μοναδικό και σίγουρα πρακτικό βοήθημα.

Θεσσαλονίκη

ΗΛΙΑΣ ΤΑΞΙΔΗΣ

Discours annuels en l'honneur du patriarche Georges Xiphilin, M. Loukaki έπιμ.-σχ., C. Jouanno μτφρ. [CNRS. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 18], Παρίσι 2005, σελ. 235.

Στο νέο βιβλίο της Μ. Λουκάκη εκδίδονται πέντε λόγοι για τόν πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο τών ρητόρων Γεωργίου Τορνίκη, Ίωάννη Φραγ-

γόπουλου, Μανουήλ Σαραντηνοῦ καὶ Κωνσταντίνου Στιλβῆ. Τὰ σχετικά μὲ τὴ βιογραφία τοῦ πατριάρχου, τὰ προσωπογραφικὰ καὶ τὰ ἐργογραφικὰ τῶν τεσσάρων συγγραφέων ἐκτίθενται ἀναλυτικὰ καὶ μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια στὴν εἰσαγωγή. Ἡ ἔκδοση συνοδεύεται ἀπὸ ἰδιαίτερα ἀκριβῆ καὶ προσεγμένη μετάφραση στὰ γαλλικά, καθὼς καὶ ἀπὸ λιτό, ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ κατατοπιστικὸ ὑπομνηματισμὸ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου.

Ἡ ἔκδοση ἐκπληρώνει, νομίζω, στὸν μέγιστο δυνατὸ βαθμὸ τὶς προσδοκίες τῶν ἀναγνωστῶν. Ἡ συγγρ. εἶναι σήμερα ἡ καλύτερη ἐρευνητικὴ τῆς ρητορικῆς τοῦ 12ου αἰ. καὶ διαθέτει ἐπιπλέον σημαντικὴ ἐμπειρία στὴν ἔκδοση τῶν δυσνόητων αὐτῶν κειμένων, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν εὐχέρεια μὲ τὴν ὁποία μεταγράφει τὸν ἐξαιρετικὰ δυσζύμβλητο κώδικα Υ-Π-10 (265) τοῦ Ἑσχοριάλ. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν δὲν μποροῦν φυσικὰ νὰ μειώσουν οὔτε στὸ ἐλάχιστο τὴν ἀξία τῆς λαμπρῆς αὐτῆς ἐργασίας. Ἀπλῶς, κάθε ἔκδοση ἑνὸς κειμένου, εἴτε εἶναι πρώτη, εἴτε δεύτερη, εἴτε ἑκατοστή, δίνει πάντοτε λαβὲς γιὰ διορθώσεις καὶ σχόλια.

Σημειώνονται στὴ συνέχεια ὀρισμένες παραναγνώσεις, ποὺ ἐπισημάνθηκαν ὕστερα ἀπὸ ἀντιβολὴ μὲ μικροταινία τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἑσχοριάλ. Οἱ παραναγνώσεις αὐτὲς οὔτε σοβαρὲς εἶναι οὔτε ἐπηρεάζουν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴ μετάφραση καὶ τὴν κατανόηση τῶν κειμένων. Προηγεῖται ἡ παρανάγνωση καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ὀρθὴ γραφὴ. Παραπέμπω σὲ ἀριθμὸ στίχου τῆς ἔκδοσης:

Λόγος 1: 51, 249, 254, 268 εἰς: ἐς, 54 ὄντως: ὄντες, 56 ἀριπρεπεῖς: ἀριπρεπέες (βλ. καὶ *Ἰλιάδα* I 141), 69 Ἰησοῦς: ὁ Ἰησοῦς, 89 μανίας: μετανοίας, 171 αὐγχειδὲς: αὐγοειδὲς, 189 καῦθ': κᾶθ', 196 πυρσευούσας: πυροέσσας, 235 πραγμάτων: παραγγελμάτων, 264 σπέρματι: σπέρμασι, 281 ἠνέσχετο: ἠνέσχετο, 287-288 τὸ ἐξῆς: τάξιν, 325 ἔτι: ἐπί, 331 γύμνωσις: γύμνασις, 390 συνιστὰς: συνιστᾶς, 403 δυστίβητον: δυσσιτίβητον, 435 ἐννοήσας: ἐννοῶν, 451 ταύτην: τὴν (πάνω ἀπὸ τὴ λέξη ὑπάρχει ἡ σημείωση: Ζαχαρ(ίας)), 464 δὲ: δὲ καί, 465 ἀστῆρ: φωστήρ, 482 θαυματουργήσας: θαυμασιουργήσας, 483 Αἰγυπτίους: Αἰγυπτίων, 504 ἀχρειοδεστέρου: ἀρχοειδεστέρου, 538: οὐ: οὐ μή, 551 εὐθύτονον: εὐθύτητος (πρβ. *Ψαλμ.* 44, 6), 569 εἰσελαύνοντα: εἰσελάσαντα, 584 παύσομαι: πεπαύσομαι.

Λόγος 2: 7, 23, 81, 359, 388, 498 εἰς: ἐς, 38 ἀποπεδήσασα: ἀποπηδήσασα, 55 τὰς: δὲ τὰς, 68 ταύτην: ταύτη, 71 πανηγυρίζοντες: πανηγυρίζόντων, 106 μή: μή καί, 112 αἶματι: αἶμασιν, 123 μὲν: μὲν τοὺς, 185 ὑψηλότερον: ὑψηλότεροι, 212 ἀνθρωπικὰς: ἀνθρωπικὸν, 235 ὁ Χριστὸς: Χριστὸς, 238 ποδηγούμενος: ποδηγούμενος, 239 ὑποκρινόμενος: ὑποκρινόμενος, 263 μηδὲ: μηδὲ τὴν, 307 Ἐκεῖ: Ἐκείνην, 349 ἀνώγειον: ἀνώγειων, 361 ῥυπαινομένης: ῥυπτομένης, 377 τὸ ... σύστημα: τὰ ... συστήματα, 380 ὕδροχόους: ὕδροχόους ἀκοντιζόμενον, 453 κορυφαίου: κορυφαίους, 480-481 περιπετάσασθαι: περιποτᾶσθαι, 507 ἀνεφελώτω: ἀνε-

φέλω τῶ, 511 ὑπέστησας: ὑπέστρωσα.

Λόγος 3: 3 τοῦ: τοῦ τῆς, 18 ἀναρρωνὺς: ἔχει ἀναρρωνὺς, 36 μου (1): μοι, 44 προσενεγκεῖν: προσενεγκεῖν, 45 ὅποιον: ὅποιος, 52 αὐτοῦ αὐτὸς: αὐτοῦ αὐτὸς αὐτῶ, 131 καθίδρυσιν: καθίδρυσεν, 154 αὐτοῦ ἀνερρώγασι: ἀνερρώγασι, 155 κομπεύεσθαι: κομψεύεσθαι, 165 πρὸ: πρὸς, 181 μυριάδα: μυριάδας, 186 τιθέμενος: ἐν δευτέρῳ τιθέμενος, 223 ἔργου: ἔργων.

Λόγος 4: 26 διαθροῦν: διαρθροῦν, 82 παρεδρεύουσα: παρεδρεύασα, 111 αὐτοῖς: ἑαυτοῖς, 148 μεγαλοποιέμενος: μεγαποίμενος, 168 προσκλητήριον: προκλητήριον, 174 ὑψηλότερον: ὑψηλοτέρῳ, 228 τοιαῦτα: τοιαῦται.

Λόγος 5: 87-88 *στάχυν ... ὑποθήκαις ἄξιον συγκομίζεσθαι. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ ἀποθήκαις.*

Μερικὲς παρατηρήσεις στὴ μετάφραση:

Λόγος 1: 102-103 *Μήτηρ μὲν οὖν βίου τῶ ἐμῶ δεσπότη πόλις αὕτη γραμμάτων, πόλις κατὰ τὸ γράμμα τὸ παλαιὸν τὸ πάσης ἀρετῆς ἐργαστήριον. Τὸ κόμμα πρέπει νὰ μεταθεθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴ λέξη παλαιόν. Κόμμα πρέπει ἐπίσης νὰ τεθεῖ μετὰ ἀπὸ τὸ αὕτη. Ἡ φράση κατὰ τὸ γράμμα τὸ παλαιὸν δὲν ἀναφέρεται σὲ ὅσα ἀκολουθοῦν (τὸ πάσης ἀρετῆς ἐργαστήριον), ὅπως ὑπονοεῖ ἡ μετάφραση, ἀλλὰ στὰ προηγούμενα (γραμματῶν πόλις). Μιὰ ὀρθότερη ἀπόδοση: Μητέρα τῆς ζωῆς τοῦ δεσπότη μου εἶναι αὕτη ἐδῶ ἡ πόλη, ἡ πόλη τῶν γραμμάτων, ὅπως λέει τὸ χωρίο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὸ ἐργαστήριον τῆς κάθε ἀρετῆς. – 126-129 *τὰ ἐστῶτα τῶν κινουμένων ἀνταλλαζόμενοι καὶ τῶν κατ' αἴσθησιν τὰ νοούμενα ἀρπάζαντες τὰ πολλά. Τὰ πλεῖστα μὲν οὖν τοῦ πονηροῦ κοσμοκράτορος κὰν ταῖς τῶν πενήτων κοιλίαις ὅσα καὶ ταμείους ἀσύλοις κειμηλιώσαντες. Ἡ τελεία εἶναι περιττή, ἐφόσον τὸ νόημα συνεχίζεται. Τὸ νοούμενα δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἀρπάζαντες, ὅπως νομίζει ἡ μεταφράστρια, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀνταλλαζόμενοι. Ἡ ὀρθὴ μετάφραση: Ἐδωσαν τὰ ἀσταθῆ καὶ πῆραν σὲ ἀντάλλαγμα τὰ σταθερά, ἔδωσαν τὰ αἰσθητὰ καὶ πῆραν σὲ ἀντάλλαγμα τὰ νοητὰ, ἀφοῦ ἄρπαξαν τὰ περισσότερα, γὰρ νὰ μὴν πῶ τὴ συντριπτικὴ πλειονότητα ὅσων ἀνῆκαν στὸν διάβολο, τὸν κυρίαρχο τοῦ κόσμου, καὶ τὰ ἐναπέθεσαν στὶς κοιλίαις τῶν φτωχῶν σὰν σὲ ἀσύλητα θησαυροφυλάκια. – 132-133 *οὐδὲ διδόντες διέκρινον. Τὸν ὄντως ἐνδεῆ καὶ τὸν ἄλλως τοῦτο χρωματιζόμενον πτωχὸν οὐ διακρίνειν εἶχον καὶ πτωχιζόμενον. Ἡ τελεία πρέπει νὰ μεταθεθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴ μετοχὴ χρωματιζόμενον, ἐφόσον τὸ διέκρινον δὲν χρησιμοποιεῖται ἀπολύτως, ὅπως πιστεύει ἡ μεταφράστρια, ἀλλὰ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὶς λέξεις τὸν ὄντως ἐνδεῆ καὶ τὸν ἄλλως τοῦτο χρωματιζόμενον. – 179-187 *Ἐχρῆν δὲ ἄρα τὴν δεσποτικὴν γλῶσσαν ... τῶ νόθῳ καὶ ἀπὸ γῆς ὑλοτροφουμένῳ προσομιλῆσαι πρῶτα πυρί, τῶ τεχνητῶ καὶ σκευαστῶ κακῆς τῆς κάτω καὶ χαμαὶ ἐρχομένης σοφίας ὡς ἐξ ἀνθρακίαις ἀναβαίνοντι. Ὁ καθ' ὅλας Αἴτνας πυρίπνουσ ἀποπνέει σοφιστικὴν, ἧ καὶ τὴν τροφὴν ἐνδαφιλευσάμενος εἰς****

διάρκειαν ... εἰς πυρσὸν ἀνήψεν ἀντικρυς διαέριον. Τὸ ἄρθρο Ὁ καταστρέφει τὸ νόημα καὶ πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ ὄ, ἐνῶ παράλληλα πρέπει νὰ ἀπαλείψουμε καὶ τὴν τελεία ποὺ προηγεῖται. Ἐπίσης πρέπει νὰ γραφεῖ σοφιστική, καὶ νὰ ἀπορριφθεῖ, ὡς περιττή, ἡ διόρθωση τοῦ ῶ σὲ ῆ. Ἡ μετάφραση: Ἦταν ἀνάγκη ἡ γλώσσα τοῦ δεσπότη πρῶτα νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ψεύτικη καὶ τεχνητὴ φωτιὰ τῆς κατώτερης καὶ χαμηλῆς σοφίας, τὴν ὁποία (ὄ) σὰν ἄλλες ὀλόκληρες Αἴτνες τὴν ἀποπνέει ἡ πύρινη σοφιστική. Σὲ αὐτὸ τὸ πῦρ (ῶ) κατόπιν ἀφοῦ ἔριξε ὁ πατριάρχης ἀφθονὴ τροφή, ἔκανε τὴ φλόγα του νὰ σηκωθεῖ ψηλὰ στὸν ἀέρα. – 400 Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικα ἐποδήγησας (ἀόριστος τοῦ ποδηγῶ) δὲν χρειάζεται νὰ διορθωθεῖ σὲ ἐπωδήγησας (τοῦ ἐποδηγῶ), ποὺ εἶναι καὶ ἀμάρτυρο καὶ ἐσφαλμένο γραμματικὰ (μόνο τὸ ἐφοδηγῶ θὰ ἦταν γραμματικῶς ἀνεκτό).

Λόγος 2: 51-53 *συνθηματισθέντες οἶον τῷ πνεύματι, οἱ μὲν ἀποσπάδας ἐλαιῶν προϊσχύμενοι, συμβολικῶς προτυποῦντες, οἶμαι, τοῦ κινήσαντος πνεύματος τῆς σφετέρας ῥίζης κατὰ Παῦλον ἀποσπασθήσεσθαι κακτῆς ἀγριελαίου μετεγκεντρισθῆναι εἰς ἀγριέλαιον.* Ἡ φράση τοῦ κινήσαντος πνεύματος μένει μετέωρη, καὶ ἡ μετάφραση sous l'action de l'Esprit δὲν ἱκανοποιεῖ. Προτείνεται ἡ διόρθωση προτυποῦντος: Καθὼς τὸ πνεῦμα ποὺ τοὺς παρακίνησε ἔκανε στὴν πραγματικότητα μία συμβολικὴ προτύπωση. – 349 Δὲν εἶμαι βέβαιος ὅτι ἡ λέξη ἀνώγειον δηλώνει τὸν πάνω ὄροφο. Μπορεῖ νὰ δηλώνει τὴν Ἁγία Σοφία ὡς σύνολο. – 408 Μετὰ ἀπὸ τὴ λέξη ἀποθαρρῶ χρειάζεται, νομίζω, κόμμα, ὄχι τελεία, ἐφόσον ἡ μετοχὴ δοκοῦντας (409) ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ λόγους (408).

Λόγος 3: 116-119 *ὡς οὗτος αὐτὸν καὶ ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ πνεύματι ἐδόξασε κατὰ τὸν Ἀπόστολον, ἅτινά ἐστι τοῦ Θεοῦ καὶ δημιουργήματα. Καὶ αὐτῷ ὅσον τὸ ἐπὶ τούτῳ τέλεον ἀνακείμενον.* Ἡ μεταφράστρια, παρασυρόμενη ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς τελείας, πιστεύει ὅτι ἡ δευτέρη πρόταση δηλώνει τις δωρεές ποὺ πήρε ὁ πατριάρχης ἀπὸ τὸν Θεὸ ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ἀρετὴ του. Ὅμως τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἑσχοριὰλ παραδίδει ἀνακείμενα. Ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου εἶναι ἡ ἐξῆς: ὁ πατριάρχης δόξασε τὸν Θεὸ καὶ μὲ τὸ σῶμα καὶ μὲ τὸ πνεῦμα του, ποὺ καὶ τὰ δύο εἶναι καὶ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποκλειστικὰ ἀφιερωμένα (ἀνακείμενα) σὲ αὐτὸν δηλαδή, τὸν Θεό.

Λόγος 4: 19 Ἡ φράση ὡς ἔμοιγε δοκεῖ ταιριάζει καλύτερα μὲ ὅσα ἀκολουθοῦν. – 43-45 *Οὐκοῦν πατρίδα τοῦ μεγάλου ἐπιβαλλόμενος θεωρεῖν, ἥδ' ἐστὶν ὡς εἰπεῖν πρωτοβαθροῦσα τῶν πόλεων αὕτη καὶ βασιλεύουσα. Δεδοξασμένα καὶ περὶ αὐτῆς ὡς τῆς ψαλτωδομένης πόλεως εὐρίσκω λεγόμενα.* Ἡ πρόταση ἥδ' – βασιλεύουσα εἶναι παρενθετικὴ, ἐνῶ ἡ προηγούμενη πρόταση συνεχίζεται στὸ δεδοξασμένα. Μάλλον πρέπει νὰ γραφεῖ ἥ δ'. – 146 *τὴν λῆψιν ἀπέχοντες.* Νομίζω ὅτι ἡ γραφὴ ἀπέχοντες τοῦ χειρογράφου δὲν χρειάζεται διόρθωση. Σύγκρινε τὸ Κατὰ Ματθαῖον 6, 2 (ἀπέχουσι τὸν μισθὸν αὐτῶν) καὶ τὴν Πρὸς Φιλιππησίους 4, 18 (ἀπέχω δὲ πάντα). – 187 Ἡ λέξη ὄρεξιν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐρρυθμίσθη,

ὄχι ἀπὸ τὸ Ἔγνω, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ μετάφραση.

Λόγος 5: 11 *κἂν ἐξομολόγησις δὲ τοῦ Ἰούδα ὁ μεταγλωττισμός*. Τὸ χωρίο τοῦ Ἡσαΐα 51, 3 δὲν ἔχει καμία σχέση. Τὸ χωρίο σημαίνει: ἡ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ τῆς ἐβραϊκῆς λέξης Ἰούδας εἶναι «ἐξομολόγηση».

Κάποιες παρατηρήσεις καὶ συμπληρώσεις στὸν ὑπομνηματισμό:

Λόγος 1: 75 *δεδοξαμένα λαλεῖν*: Ψαλμ. 86, 3. Πρβ. καὶ 535-536. – 161-162 *δυσάπὸνιπτά τε καὶ δυσάποτριπτα, ὡσεὶ καὶ δευσοποιόν τι βάμμα δυσέκπλυντον*. ἴδια εἰκόνα γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς παιδείας καὶ στὴν πλατωνικὴ Πολιτεία 429e-430a. – 165-166 *ἔχνη μὲν εἰσιόντων ἐμφαίνεσθαι, ἐξιόντων δὲ οὐδαμοῦ*. Ὁ γνωστὸς αἰσώπειος μῦθος μὲ τὴν ἄλεπού καὶ τὸ λιοντάρι! – 199-201 *Ὅχι ἀπὸ τὸν Ἱερεμία, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς Πράξεις 2, 9. – 209 ἀπὸ βελῶν πετομένων ἡμέρας*. Ψαλμ. 90, 5. – 221-222 *ἐλαίῳ ... τῷ ἱλαρύνοντι τῆς διδασκαλίας λόγῳ*. Ψαλμ. 103, 15. – 271-274 *ἦ τε ... μετεωρολογουμένων ἐξεταστικὴ θεωρία καὶ ἡ περὶ τῶν κυκλοφορουμένων σωμάτων, ὧν τὸ τῆς φορᾶς παρεξήλλαγμένον καὶ ιδιότροπον τὸν δαιμόνιον Σταγειρίτην παρεξέπλαγξε καὶ εἰς ἑτέρας φύσεως φαντασίαν παρήγαγε*. Δὲν ἀναφέρεται γενικὰ καὶ ἀσαφῶς στὴ μεταφυσικὴ, ὅπως σημειώνεται στὸ ὑπόμνημα (σ. 185), ἀλλὰ στὸ κεφάλαιο 8 τοῦ Λ τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τὸ πλῆθος τῶν φορῶν τῶν ἀστρῶν μὲ βάση τὴν ὑπαρξὴ ἰσάριθμων ἀκινήτων οὐσιῶν.¹ – 337 *βραχὺ μὲν καὶ αὐτὸν τῶν ἐν οὐρανοῖς ἀγγέλων ἠλαττωμένον*. Πρὸς Ἐβραίους 2, 7-9. – 346 *Θεὸς μὲν οὕτω περὶ σοῦ τὰς ὁράσεις ἐπλήθυνε*. Ὡσηὲ 12, 11. – 352 *Θεῶ πληροῦντι θέλημα τῶν φοβουμένων αὐτόν*. Ψαλμ. 144, 19. – 423 *ὄν καὶ εἰς αἰθόμενον πῦρ ὁ πρὸς λύραν ἄδων τεθεώρηκε ποιητῆς*. Δὲν ἀναφέρεται στὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ στὸν Πίνδαρο, Ὀλυμπιονίκος Α, 1-2. – 560 *μεγάλοι γὰρ εἰσὶ ... καὶ αἰνετοὶ σφόδρα*. Ψαλμ. 144, 3.

Λόγος 2: 46 *πρὸς τὴν νέαν ταύτην Ἱερουσαλὴν ἀναβαίνοντες*. Πρβ. Κατὰ Μάρκον 10, 32, καὶ Πράξεις 21, 15. – 84 *βάθος σοφίας*. Πρβ. Πρὸς Ῥωμαίους 11, 33. – 93-94 *τὸν πάντα φύοντα χρόνον καὶ πατέρα τῶν ὑπὸ γένεσιν*. Τὸ χωρίο δὲν ἔχει σχέση μόνο μὲ τὸν Πίνδαρο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Σοφοκλῆ, Αἴας 646-647. – 245 *ἐκάλυψεν οὐρανοῦς*. Ἀββακοῦμ 3, 3. – 259 *τὰ ἄνω γὰρ οὐ τὰ κάτω φρονεῖς*. Πρὸς Κολοσσαεῖς 3, 2. – 259-261 *τὸ πρόσωπον περιστέλλεις μὴ θεατρίζων τὴν ἐκ τῆς ἐγκρατείας σκληρίαν, μηδ' ἔκδηλον τιθέμενος καὶ ὑπόψιον τὸ ἀπὸ τοῦ νησιτίζεσθαι σκυθρωπὸν κατὰ τοὺς καταράτους ὑποκριτάς*. Κατὰ Ματθαῖον 6, 16. – 267 *τῷ τὴν θεωροῦσαν καρδίαν καθαρεύοντι*. Νομίζω ἀπηχεῖται καὶ ὁ γνωστὸς μακαρισμὸς ἀπὸ τὸ Κατὰ Ματθαῖον 5, 8. – 284 *Θεοῦ δακτύλῳ*. Πρβ. Κατὰ

1. Γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ εἶχαν ἀνακύψει σχετικὰ μὲ τὶς ἀριστοτελικὲς αὐτὲς ἀπόψεις στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, βλ. P. Moreaux, *Der Aristotelismus bei den Griechen*, II, Βερολίνο 1984, σσ. 349-351.

Λουκᾶν 11, 20. – 326 *ῥεῖθρον ἀφοφητί*. Συνήθης ἔκφραση στὰ βυζαντινὰ κείμενα, μία παραπομπή στὸν πλατωνικὸ Θεαίτητο 144b θὰ ἦταν χρήσιμη. – 327 *καὶ σοὶ τὸν θρόνον παρασπίζουσιν ἐκατέρωθεν δικαιοσύνη καὶ ἔλεος*. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στὸν κώδικα Urb. Gr. 2 ἡ ἐλεημοσύνη καὶ ἡ δικαιοσύνη προσωποποιημένες παρίστανται ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ θρόνου τοῦ Χριστοῦ, λίγα χρόνια προτοῦ γραφεῖ ὁ λόγος τοῦ Τορνίκη.² – 383-384 *τροφῆς χειμάρρους*. Ψαλμ. 35, 8. – 407 *ἀναλαμβάνω τὴν διαθήκην σου ἐπὶ στόματος*. Ψαλμ. 49, 16. – 410 *ἀκοὴν ... ὠτίου*. Ψαλμ. 17, 44. – 424 *αἰχμαλωτίζειν τὸ νόημα*. Β' Πρὸς Κορινθίους 10, 5. – 469 *δουλοσύνης ἐξάγων ἀδίκου*. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἐγκωμιαζόμενος, ὡς σκευοφύλαξ, εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐκποιεῖ ἱερὰ σκεύη, γιὰ νὰ ἐξαγοράζει αἰχμαλώτους. Πρόκειται γιὰ ἐνδιαφέρουσα ἱστορικὴ μαρτυρία. – 510-511 *ὠραίοις ... διαβήμασι*. Ἄσμα Ἀσμάτων 7, 2, πρβ. 434.

Λόγος 3: 79 *ἐκραταιοῦτο τῷ πνεύματι*. Κατὰ Λουκᾶν 2, 40. – 161 *ὑπὲρ καὶ τοῦτο γλυκάζει*. Πρβ. Ψαλμ. 18, 10, καὶ Ἰεζεκιήλ 3, 3. – 216 *ἀγρυπνεῖν ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν*. Πρὸς Ἑβραίους 13, 17. – 237 *τοὺς εἰσερχομένους προσκυνεῖν ἐν οἴκῳ Κυρίου ἐξαγορεύειν τὰς ἀνομίας αὐτῶν τῷ Κυρίῳ, ὡς ἂν ἀφεθείη τῆς καρδίας ἀσέβεια*. Ψαλμ. 31, 5, πρβ. καὶ Λευϊτικὸν 26, 20 καὶ 16, 21. Βλ. ἀκόμη Ἱερεμίας 33, 2.

Λόγος 4: 125 *Προάγον τὸ πνεῦμα*. Πρβ. Κατὰ Ματθαῖον 28, 7, καὶ Κατὰ Μάρκον 16, 2. – 160-161 *ποταμὸν ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ*. Κατὰ Ἰωάννην 7, 38. Πρβ. καὶ Λόγος 5, 144-145, παρακάτω. – 170-171 *ἡ Σοφία ... συγκαλέσασθαι τοὺς ἄφρονας πρὸς ἐστίασιν*. Δὲν ἀναφέρεται στὸν μυστικὸ δειπνο, ἀλλὰ στὶς Παροιμίες 9, 3.

Λόγος 5: 145 *λαλοῦντας δόλια φάρυγγας*. Πρβ. Ψαλμ. 62, 11. – 153-156 *νεκροῦσθαι μὲν οὖν τῷ κόσμῳ ... συσταυροῦσθαι Χριστῷ*. Πρὸς Γαλάτας 2, 20 καὶ 6, 14.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΟΛΕΜΗΣ

Αγγελικὴ Δελικάρη, *Ἅγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Ἡ δράση του καὶ ἡ συμβολή του στη διάδοση του Ησυχασμοῦ στα Βαλκάνια. Ἡ σλαβικὴ μετάφραση του Βίου του κατὰ το ἀρχαιότερο χειρόγραφο* [Ἑλληνισμός καὶ κόσμος των Σλάβων, 6], Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 372.

Ἡ μελέτη αὐτή, που ἀποτελεῖ τὴν ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς συγγρ., διερευνά, με βάση κυρίως τὸν Βίο ενός ἁγίου τοῦ 14ου αἰ., τοῦ Γρηγορίου Σιναΐτη, καὶ τὴ σλαβικὴ μετάφρασή του, τὴν ἐπίδραση τῆς προσωπικότητάς του στὸν σλαβικὸ κόσμο καὶ

2. Βλ. πρόχειρα Γ. Γαλάβαρης, *Ἑλληνικὴ Τέχνη. Ζωγραφικὴ Βυζαντινῶν χειρογράφων*, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1995, σσ. 140 καὶ 244.

ταυτόχρονα τη συμβολή του στη διάδοση του Ησυχασμού στα Βαλκάνια.

Συγγραφέας του Βίου του Γρηγορίου Σιναΐτου είναι μια σημαντική προσωπικότητα του 14ου αι., που υπήρξε μαθητής του βιογραφούμενου αγίου, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστος, στη ζωή και το συγγραφικό έργο του οποίου η συγγρ. αφιερώνει το πρώτο κεφάλαιο της μελέτης της (σσ. 31-63), ενώ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον Βίο του Γρηγορίου, εξετάζοντας όχι μόνο την ιστορική και φιλολογική του αξία, αλλά και τα προβλήματα τα οποία σχετίζονται με τον τόπο και τον χρόνο συγγραφής του. Σχετικά με τον τόπο συγγραφής γίνεται αποδεκτή η υπόθεση των παλαιότερων μελετητών ότι ο Βίος συντάχθηκε στην Κωνσταντινούπολη, η συγγρ. όμως οριοθετεί ακριβέστερα τον χρόνο συγγραφής μεταξύ των ετών 1355 και 1360 αξιοποιώντας εσωτερικά τεκμήρια και ιστορικές πληροφορίες.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης (σσ. 67-145) παρουσιάζεται διεξοδικά η ζωή και η δράση του Γρηγορίου Σιναΐτου από τη γέννηση ως τον θάνατο και την «αγιοποίησή» του, με βάση όχι μόνο τον Βίο του Καλλίστου αλλά και άλλες σύγχρονες πηγές. Στη συνέχεια η συγγρ. εξετάζει την προϊστορία του Ησυχασμού ως ιδέας και ως πρακτικής και την εντυπωσιακή διάδοσή του κατά τον 14ο αι. τόσο στην επικράτεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας όσο και στους σλαβικούς λαούς. Σημαντικός είναι ο ρόλος που παίζει στη διάδοση αυτή τόσο η φήμη του Γρηγορίου Σιναΐτου αρχικά στη Βουλγαρία και στη συνέχεια στη Ρωσία, τη Μολδαβία και τη Βλαχία όσο και το συγγραφικό του έργο. Όπως προκύπτει από τον Βίο του Γρηγορίου, βασική δραστηριότητα του Γρηγορίου Σιναΐτου ήταν η ίδρυση και οργάνωση μοναστικών κοινοτήτων μέσω των οποίων προωθούσε τον μοναχισμό και την ησυχαστική διδασκαλία. Η σπουδαιότερη από αυτές, που λειτούργησε ως «συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον ελληνικό και σλαβικό κόσμο και ως φυτώριο θρησκευτικού μυστικισμού για τους ορθόδοξους βαλκανικούς λαούς», είναι η μονή των «Παροριών», στην οποία εγκαταβίωσαν μοναχοί από τον ελλαδικό χώρο, τη Βουλγαρία, τη Σερβία, την Ουγγαρία, τη Μολδαβία και τη Βλαχία και στην οποία πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του και ο Γρηγόριος Σιναΐτης.

Με το θέμα της μονής των «Παροριών» και τον τοπογραφικό προσδιορισμό της ασχολείται το επόμενο κεφάλαιο της μελέτης (σσ. 149-195). Η συγγρ. εξετάζει διεξοδικά με βάση ελληνικές και σλαβικές πηγές το πρόβλημα του εντοπισμού της μονής, πρόβλημα που απασχόλησε και απασχολεί την έρευνα, και σχολιάζει τις επιμέρους προτάσεις παλαιότερων επιστημόνων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 199-215) η συγγρ. παρουσιάζει 22 χειρόγραφα τα οποία διασώζουν τη σλαβική μετάφραση του Βίου του Γρηγορίου Σιναΐτη και τέσσερα τα οποία παραδίδουν τον Βίο στη μετάφραση του Παΐσιου Βελιτσκόφσκι, ενώ παραθέτει και ένα ενδεικτικό κατάλογο

των ελληνικών χειρογράφων του Βίου που συνέγραψε ο Κάλλιστος.

Το παλαιότερο σλαβικό χειρόγραφο του Βίου είναι το χειρόγραφο της Μονής Ζωγράφου του Αγίου Όρους που χρονολογείται με βάση τα υδατόσημα στο β' μισό (ίσως στο τελευταίο τέταρτο) του 14ου αι., δηλαδή λίγα μόλις χρόνια ύστερα από τη σύνταξη του ελληνικού κειμένου. Με βάση το χειρόγραφο αυτό, στο οποίο η μετάφραση του Βίου προέρχεται, σύμφωνα με τη συγγρ., από χειρόγραφο που ανήκει στον ίδιο κλάδο της παράδοσης του ελληνικού Βίου με το χειρόγραφο Λαύρας I 117, στηρίζεται η έκδοση που ακολουθεί στο πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 219-268). Το κείμενο του χειρογράφου αυτού συγκρίνεται δειγματοληπτικά με την παλαιότερη έκδοση της μετάφρασης του Syrku, η οποία βασίζεται σε δύο ρωσικά χειρόγραφα (Πετρούπολης RNB Sof. 1488 και Μόσχας GIM Sin. 923), και αποδεικνύεται η αξία του. Σε δύο σημεία της σλαβικής μετάφρασης του Βίου υπάρχει προσθήκη κειμένου σε σχέση με το ελληνικό πρότυπο – μία συντομότερη, με την περιγραφή της μεταμέλειας του μοναχού Λουκά, και μία εκτενέστερη, σχετικά με την κοίμηση του Γρηγορίου –, για τις οποίες δίνεται και ανάδρομη μετάφραση στα ελληνικά.

Το Παράρτημα που ακολουθεί (σσ. 307-348) περιλαμβάνει παρατηρήσεις για την πρακτική που ακολούθησε ο μεταφραστής του Βίου του Γρηγορίου και το κείμενο του ελληνικού Βίου με βάση το χειρόγραφο Λαύρας I 117, στο οποίο το τμήμα του προλόγου που λείπει προστίθεται από το χειρόγραφο της Μόσχας GIM Sin. 293, χειρόγραφο το οποίο είχε χρησιμοποιήσει ο Romjalovskij στην παλαιά έκδοσή του. Το κείμενο του Βίου παρατίθεται, όπως σημειώνει η συγγρ., για να δώσει στον ενδιαφερόμενο αναγνώστη και μελετητή τη δυνατότητα της εύκολης σύγκρισης με τη σλαβική μετάφραση, καθώς η παλαιά έκδοσή του είναι δυσύρετη και η νέα κριτική έκδοση που ετοιμάζει ο H.-V. Beyer δεν έχει ολοκληρωθεί.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με βιβλιογραφία, ευρετήριο ονομάτων και όρων και εκτενή γερμανική περίληψη.

Η συγγρ. αποδεικνύει ότι κινείται με ιδιαίτερη άνεση στον χώρο τόσο της ελληνικής όσο και της σλαβικής γραμματείας του 14ου αι., κατέχει και αξιοποιεί τη σχετική βιβλιογραφία και διαθέτει την απαραίτητη ωριμότητα για να τοποθετείται κριτικά απέναντι στα προβλήματα που ανακύπτουν από τα κείμενα και ταυτόχρονα να προτείνει λύσεις προωθώντας την έρευνα. Η μελέτη αποτελεί επιπλέον σημαντική συμβολή στη μελέτη της διάδοσης των βυζαντινών αγιολογικών κειμένων στον σλαβικό κόσμο και χρήσιμο πρότυπο και για άλλες παρόμοιες μελέτες.

Μερικές μόνο μικρές παρατηρήσεις που δεν μειώνουν καθόλου την αξία και τη χρησιμότητα της μελέτης: Σκόπιμη θα ήταν η αναφορά στο *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP) για όλα τα πρόσωπα της εποχής που μνημονεύονται στη μελέτη, ενώ θα ήταν προτιμότερο, όπου υπάρχει η σχετική παραπομπή, να γίνεται πάντοτε στον αντίστοιχο

αριθμό του Λεξικού και όχι στο όνομα του κυρίως εκδότη του έργου και σε σελίδα (όπως π.χ. σ. 35, σημ. 22: Trapp (κ.ά.), «Κάλλιστος Ι.», σ. 45).

Το έτος 1335 που σημειώνεται ως έτος θανάτου του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου στη σ. 47 δεν τεκμηριώνεται από τα υπάρχοντα στοιχεία, γι' αυτό και ως έτος θανάτου του θεωρείται (και από το *PLP* στο οποίο γίνεται αναφορά στη σημ. 52) το 1328.

Στη λεζάντα που συνοδεύει τη φωτογραφία της σ. 79 και στην οποία παρουσιάζεται μια μικρογραφία του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου, θα μπορούσε να προστεθεί ο αριθμός του χειρογράφου (Μοναχ. gr. 442) από το οποίο προέρχεται και παραδίδει το ιστορικό έργο του Γεωργίου (και όχι Ιω., όπως από παραδρομή σημειώνεται) Παχυμέρη, ενώ θα ήταν προτιμότερο να αποφευχθεί ο λανθασμένος χαρακτηρισμός του έργου ως *Χρονογραφία*.

Στη σ. 80 σε σχέση με τη Μονή Παναχράντου θα μπορούσε να προστεθεί παραπομπή στο κλασικό έργο του R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique. Tome III. Les églises et les monastères*, Paris 21969, σσ. 214-215, ενώ για τον Βίο του Αθανασίου του Μετεωρίτου θα ήταν προτιμότερο να δοθεί παραπομπή και στη νεότερη έκδοση του Σοφιανού (Δ. Σοφιανός, *Ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης: βίος, ακολουθία, συναξάρια*, Μετέωρα 1990).

Σκόπιμο θα ήταν τέλος να επανεξετασθεί η χρονολόγηση του χειρογράφου Μόσχας GIM Sin. 293, ενός από τα χειρόγραφα που παραδίδουν τον ελληνικό Βίο του Γρηγορίου Συναΐτου. Σύμφωνα με τον τύπο της γραφής, όπως απεικονίζεται στη φωτογραφία της σ. 52, και τις αραιές υδάτινες γραμμές που διακρίνονται, το χειρόγραφο θα έπρεπε μάλλον να χρονολογηθεί στον 14ο αι. (όχι αργότερα από το 1380) και όχι στον 16ο αι. Κατά συνέπεια το χειρόγραφο αυτό είναι το παλαιότερο ελληνικό χειρόγραφο του Βίου του Γρηγορίου (αντίθετα από ό,τι υποστηρίζει ο H.-V. Beyrer που προετοιμάζει την έκδοση, βλ. σ. 311 και σημ. 2) και απέχει ελάχιστα από τον χρόνο συγγραφής του Βίου.

